

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

ÇARLIK RUSYA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA'YA GÖÇ EDEN ERMENİ MÜLTECİLER ARASINDA ORTAYA ÇIKAN SALGIN HASTALIKLARLA İLGİLİ YÜRÜTTÜĞÜ FAALİYETLER

*Tsarist Russia's Activities Regarding Epidemic Diseases Among
Armenian Refugees Who Migrated to Caucasus During the First World
War*

Eray BAYRAMOL

Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler
Eğitimi Ana Bilim Dalı. Antalya.
eray.bayramol@alanya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1979-0271

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 22.11.2024

Kabul Tarihi: 25.12.2024

DOI: 10.59281/turkiz.1589840

Kaynak göstermek için:

Bayramol, E., (2024). Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'ya Göç
Eden Ermeni Mülteciler Arasında Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklarla İlgili
Yürüttüğü Faaliyetler.

Düşünce Dünyasında Türkiz, 15(3): 445-467.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye

Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

ÇARLIK RUSYA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA'YA GÖÇ EDEN ERMENİ MÜLTECİLER ARASINDA ORTAYA ÇIKAN SALGIN HASTALIKLARLA İLGİLİ YÜRÜTTÜĞÜ FAALİYETLER

*Tsarist Russia's Activities Regarding Epidemic Diseases Among
Armenian Refugees Who Migrated to Caucasus During the First
World War*

Eray BAYRAMOL

Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal
Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Antalya.
eray.bayramol@alanya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1979-0271

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile iş birliği yapan Ermenilerin bir kısmı Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göç etti. Göç edenlerin büyük bir çoğunluğu Rusya'nın ilk hedefine uygun olarak, Rusya tarafından kurulan Ermeni gönüllü birlikleri içinde yer aldı. Çarlık Rusya'nın diğer hedefi, Ermenileri Kafkasya'da toplayarak tampon bir Ermeni devleti kurma planının ilk aşamasını gerçekleştirmektir. Ermeni mülteciler arasında bir süre sonra salgın hastalıklar başladı. Çalışmada, Kafkasya'daki Ermeni mülteciler arasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadele incelendi. Çarlık Rusya'ya ait arşiv belgeleri ile Rusya'da bir yardım kuruluşu olarak faaliyet gösteren Bütün Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya şubesinin kurulduğu 1914 yılı Eylül ayından 1915 yılı Şubat ayına kadar geçen sürede gerçekleştirdiği faaliyetlere dair raporu ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Kafkasya, Ermeni, Salgın Hastalık, Mülteci.

Abstract

Some of the Armenians who collaborated with Russia against the Ottoman State in the First World War migrated to various regions of the Caucasus. The majority of those who emigrated took part in the Armenian volunteer units established by Russia. Another goal of Tsarist Russia was to realise the first stage of its plan to establish a buffer Armenian state by gathering Armenians in the Caucasus. After a while, epidemics broke out among the Armenian refugees. In this study, the contend with epidemics that emerged among Armenian refugees in Caucasus was examined. The archival documents of Tsarist Russia and the report on the activities of the Caucasus branch of the All-Russian Union of Cities, which operates as a charity organisation in Russia, from September 1914 to February 1915 were addressed.

Keywords: Russia, Caucasus, Armenian, Epidemic, Refugee.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri saflarında katılan Rusya, ordularının büyük bir kısmını Avrupa'daki cephelerde savaştırmaktaydı. Kafkasya Cephesinin açılması, Avrupa'daki cephelerinde zorlanan Rus ordularının bir kısmının Kafkasya Cephesine kaydırılması anlamına gelmekteydi. Kafkasya Cephesinin açılmasıyla birlikte Çarlık Rusya'nın savaştığı cepheler, Avrupa'dan Kafkasya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanı kapsayacaktı. Üstelik bu durum Avrupa cephesinde savaşan Rus ordularının daha da zayıflamasına neden olacaktı. Kafkasya Cephesinin açılışı, hâlihazırda ciddi ekonomik gerilim içinde olan Rusya'nın mali açıdan iflasın eşiğine gelmesine sebep olacaktı. Bununla birlikte Rusya da tıpkı Osmanlı Devleti gibi askerî açıdan hazırlıklarını tam anlamıyla giderememiş, birçok konuda noksanlıkları olan bir orduya sahipti. Nitekim, Yavuz (Goeben) zırhlısının amirali Souchon'un 28 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz kıyısındaki Rus limanlarını bombalamasıyla birlikte Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve Türk devleti, silahlı tarafsızlık kararını

sonlandırıp Rusya ile savaşa girerek resmen Birinci Dünya Savaşı'na dahil oldu (Karal, 2011: 394-395).

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Cephesini açıp Birinci Dünya Savaşı'na dahil oluşu, Anadolu'da Rusya güdümünde birleşen Ermenileri harekete geçirdi. Türk devletinin; üstelik Rusya ile Kafkas Cephesinde mücadele etmesi Ermeniler için, Anadolu'da kurmayı planladıkları Ermeni devleti hedefinde büyük bir fırsattı. Bu sebeple başta Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni terör örgütleri tarafından kurulan ve Rusya himayesinde silahlandırılan Ermeni gönüllü birlikleri cephe arkasından Türk ordularına saldırmaya, Müslüman köylerinde katliamlar gerçekleştirmeye başladı. Ermeni terör örgütleri tarafından gerçekleştirilen bu katliamlara karşı Osmanlı Devleti; başta tehcir kararı olmak üzere, çeşitli önlemler aldı. Bununla birlikte 1915 yılına gelindiğinde çok sayıda Ermeni Anadolu'dan, Kafkasya'daki Rus ordularının kontrolü altında bulunan bölgelere kendi isteğiyle göç etti. Sadece Anadolu'dan değil, başta Çarlık Rusya'dan ve dünyanın birçok yerinden Ermeniler, Kafkasya'ya göç ederek Ermeni gönüllü birliklerine katıldı. Ermenilerin, dünyanın birçok yerinden Kafkasya'ya gelmelerinin nedeni sadece gönüllü birliklere katılmak değildi. Aynı zamanda Çarlık Rusya'nın da gerçekleştirmek istediği, Kafkasya'da bir Ermeni devleti kurmaktı. Bunun için Kafkasya'da hatırı sayılır bir Ermeni nüfusun toplanması gerekmektedir. Bu amaçlarla Kafkasya'da toplanan Ermeniler arasında bir süre sonra çeşitli salgın hastalıklar ve kıtlık baş gösterdi (McCarthy, 2019: 131-140).

1. Kafkasya Cephesindeki Vaziyet

Rusya'da bir yardım kuruluşu olarak faaliyet gösteren Bütün Rusya Şehirler Birliği, Kafkas Cephesinin açılmasıyla birlikte Tiflis'te Kafkasya şubesini kurarak, Kafkasya'da bulunan Ermeni mültecilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla faaliyetler yürütmeye başladı. Kafkasya'daki faaliyetlerine 1914 yılının Eylül ayından itibaren başlayan birlik, hastaların sevki ve tedavisiyle ilgilendi. Çoğunlukla tifüs salgınına karşı mücadele eden Kafkasya

Şehirler Birliği, salgının endişe verici boyutlara ulaşmasını ve yayılmasını önlemeye yönelik çalışmalar gerçekleştirdi. Birlik bu tedbirlere dair çalışmalarını askerî kurumlarla birlikte yürüttü. Kafkasya Şehirler Birliği tarafından alınan tedbirler öncelikle salgın hastalığa yakalanmış olanları kurulan kışlalarda toplayarak izole etmek ve hastaların tedavilerini sağlamak (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 55).

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren Kafkasya'da olduğu gibi Anadolu'da da salgın hastalıklar görülmeye başladı. 1914 yılında Rusya'nın Anadolu'ya yönelik askerî hareketliliğinin başladığı sıralarda Erzurum ve Elazığ'da şiddetli bir Tifüs salgını hâkim oldu. Salgın bir süre sonra Mardin, Van ve Bitlis'te de ortaya çıktı. 1914 yılının Aralık ayına gelindiğinde Erzurum'da günde 400 hasta tifüsten yaşamını yitirmekteydi. Van'daki durum çok farklı değildi. Ermenilerin başlattığı Van İsyanı sırasında 1915 yılının yaz aylarında şehirde tifo, tifüs, kolera ve dizanteri salgını başlamıştı (Çalık vd., 2006: 221).

Rusya, 20 Mayıs 1915'te işgal ettiği Van ve çevresinde başlayan salgın hastalıkla ilgili önlemler almak istedi. Salgın hastalıklar, Rus birliklerini tehdit eder bir boyuta ulaşmıştı. Bu sebeple 15 Temmuz 1915 tarihinde Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya şubesi temsilcisi ve aynı zamanda Tiflis Belediye Başkanı olan Hatisov, Rusya'nın Kafkasya ordusu komutanı Bolhovitinov'a gönderdiği raporda Van ve Beyazıt çevrelerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar hakkında bilgi vermekteydi. Beyazıt, Van, Adilcevaz bölgesi lojistik dairesi komutanı Tümgeneral Nadejin tarafından Bolhovitinov'a gönderilen telgrafta Erciş'te tifüs ve tifo salgınının arttığı ve durumu ağır yaklaşık 500 hasta olduğu bildirilmekteydi. Ayrıca ciddi bir açlık durumu mevcuttu ve acil yardım istenmekteydi. General Nadejin'in bu telgrafı üzerine General Bolhovitinov 11 Temmuz'da, şehir duması üyesi Bebutov'a, Moskova'ya rapor vermesi hususunda bir telgraf gönderdi. Bolhovitinov'un bu talebi üzerine Kafkasya Şehirler Birliği Başkanı ve Tiflis Belediye Başkanı Hatisov bir rapor hazırladı. Hatisov'un raporu Van ve çevresindeki

duruma dairdi. Bölgede kıtlık mevcuttu ve tifüs salgını ciddi boyutlara ulaşmıştı. Rusya'nın bölgedeki askerî yetkilileri Hatisov'dan sürekli yardım talep ediyordu. Sıhhi yardımlar ve gıda yardımları gönderilmesi konusunda Kafkasya Şehirler Birliği karar almıştı. Ancak, Van bölgesinde giderek büyüyen salgının orada bulunan askerî birliklere yayılma tehdidi vardı. Bu sebeple Hatisov, Kafkasya askerî bölgesi komutanına, Van bölgesinde yeni müfrezelerin kurulması gerektiğini bildirmekteydi. Hatisov bu önerisine gerekçe olarak Van gölü çevresindeki halk arasında ortaya çıkan salgın hastalıkları ve kıtlığı göstererek temizlik ve gıda konusunda ciddi ihtiyaçlar olduğunu aktarmaktaydı ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 856-858).

Salgın hastalıklar Rusya'nın işgal ettiği bölgelerin hemen hepsinde görülmekteydi. 4. Kafkas Kazak Tümeni Komutanı General Çernozubov'un 11 Ağustos'ta Kafkasya Ordusu Genel Kurmay Başkanı Bolhovitinov'a gönderdiği telgraf, Van'a ve İran'ın Anadolu sınırına yakın bölgelerine yerleştirilen mülteciler arasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadele konusundaydı. Urmiye bölgesindeki mülteciler geldikleri yerlere dönmeye başlamıştı. Van'ın Saray ve Hoşap bölgelerindeki Kürtler Rusya saflarında yer aldıkları takdirde Türkler bu bölgelerde harekete geçecekti. Gevar (Yüksekova) mültecileri ve dağ Nasturileri ile işler daha da zorlaşacaktı çünkü bu bölgeler güçlü bir şekilde Türklerin kontrolündeydi. Rus konsolosları, son kategorideki mültecileri, Kürtlerin terk ettiği Kotur ve Saray köylerine yeniden yerleştirmek için önlemler alıyordu. General Çernozubov, Culfa, Hoy ve Salmas yakınlarında biriken mülteciler arasında kolera salgınının yayılmasından endişe etmekteydi. Bu sebeple mülteciler için iki sağlık müfrezesinin acilen gönderilmesi talep edilmekteydi ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 860).

Kafkasya Cephesinin Rus tarafında yayılan salgın, 1915 yılının Eylül ayına gelindiğinde Türk tarafını da tehdit eder boyutlara ulaştı. Tiflis ve Bakü'nün yanı sıra Tebriz, Hive ve Rumiye bölgelerinde de kolera salgını kol gezmekteydi. Erzurum sıhhiye

müfettişliği, adı geçen bölgelerdeki salgının Türk topraklarına ulaşmasını önlemek amacıyla bir dizi tedbir aldı. Rus tarafından gelen esir ve muhacirler öncelikle ciddi bir muayeneden geçirilecek ve gerekli görülenler karantinaya alınacaktı. Ayrıca aletler ve elbiseler dezenfekte edilerek hasta olduğundan şüphelenilen herkes yıkanacaktı. Bu uygulamaların eksiksiz yapılması talimatı tüm kolordulara gönderildi ve salgınla mücadele için gerekli tüm malzemeler tedarik edildi. Geniş çaplı bir salgın durumunda kullanılmak üzere üretilen aşılardan Erzurum'da aşı üretim evi kuruldu. Fakat alınan tüm önlemlere rağmen salgının önüne geçilemedi. Kasım ayına gelindiğinde ilk bulaşıcı hastalıklar görülmeye başlandı. Rus tarafında yayılan kolera Bayburt ve Trabzon'a da sirayet etti (Tekir, 2021:466-467).

2. Salgına Karşı Yürütülen Faaliyetler

Salgın hastalıkların en yoğun olduğu bölge Sarıkamış ve çevresiydi. Kafkasya Şehirler Birliği 31 Aralık 1914 tarihinde gerçekleştirdiği toplantı neticesinde Sarıkamış ve çevresi hakkında bir dizi önlem kararı aldı. Çünkü Sarıkamış ve çevresindeki sağlıksız koşullar buradaki büyük savaştan sonra çok daha ciddi boyutlara ulaşabilirdi. Sarıkamış'taki bu sağlıksız durumu ilk fark edenler yerel toplum temsilcileriydi. Bölgedeki askerî yetkililer; yerel toplum temsilcilerinin de bulunduğu bir komisyon teşkil ederek Sarıkamış ve çevresindeki salgının önüne geçmek için bir dizi karar aldı. 31 Aralık günü yapılan toplantı sonucunda alınan kararlara göre askerî birliklerin, resmî kurum ve kuruluşların işgal ettiği binaların ve alanların temizliği ve dezenfeksiyonu bu birimlerin komutanlarının emriyle belirlenecek kolordu sıhhi komisyonlarının gözetiminde yapılacaktı. Bu kararlara göre; çöp, dışkı ve genel olarak tüm lağım suları, öncelikle yerinde yakılacaktı. Bu uygulama yapılırken yangın güvenliğine dair önlemler alınacaktı. Bu önlemler için Kuban su pompa istasyonunda ve demiryolunda bir yangın söndürme aracı hazırlanması tavsiye edilmekteydi. Garnizon komutanı; başında bir subay bulunan, sıhhi işler için en az yüz kişilik aletli ve silahlı bir genel garnizon çalışma ekibi görevlendirmesini sağlayacaktı. Kanalizasyonun taşınması için

kolordu komutanlarının emriyle her birine 10'ar adet çekilmiş kızak tahsis edilecekti. Çöpler için çöplük alanları belirlenecekti. Kuban Alayının yetki sahasında olan Sarıkamış karargahının 1. bölümü için tuğla fabrikalarının arkası çöplük alanı olacaktı. Elizavetpol Alayının yetki sahasındaki 2. bölüm için Yukarı Sarıkamış'ın karşısında bulunan mezbahanın arkası çöplük olarak belirlenecekti. Kanalizasyon konvoyunun başkanı, çöplüklerin taşması durumunda konvoyu arttırmak için üstlerine başvuracak ve gerektiği takdirde Rusya Şehirler Birliğinden yardım talep edecekti. Hâlihazırda kaba temizliği yapılmış yerlerin ve tesislerin dezenfeksiyonu için dezenfeksiyon ekibi ve sıhhi müfrezelerin görevlendirmesi için garnizon komutanından destek talep edilecekti. Ayrıca garnizon komutanından kolordu veterinerlerinin çalışmalarına dahil edilmesi istenecekti. Köylerdeki sıhhi işler, manga doktoru olarak atanacak bir doktorun gözetiminde gerçekleştirilecekti. Tren istasyonu sahasındaki sıhhi çalışmalar, yardım için demiryolu tesislerinde ve yakınında konuşlandırılacak ekiplerin başkanlarıyla iletişime geçecek olan tren istasyonu komutanının emriyle gerçekleştirilecekti. Ele geçirilen Türklerin tutulduğu kışlaların dezenfeksiyonu ile ilgili de bir dizi tedbir alınacaktı (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 56-57).

Benzer hadiseler Türk tarafında da yaşanmaktaydı. Ruslardan ele geçirilen esirlerin birçoğunda hastalık tespit edilmekteydi. Rus esirlerde çoğunlukla tifüs, tifo ve çiçek hastalıklarına rastlanmaktaydı. Sahip oldukları hastalıkların yerli halka ve askere bulaşmaması için esirler karantinaya alınıyor ve sevkleri ordu güzergâhında olmayan bölgelerden yapılıyordu (Tekir, 2021: 467).

Ruslar tarafından Sarıkamış'ta oluşturulan sıhhi komisyonun raporuna göre, Sarıkamış'taki salgının nedeni Türklerin gömülmemiş cenazeleri idi. Bu durum Şehirler Birliğinin toplantısında, Tiflis Şehir Duması Üyesi Vaçnadze tarafından dile getirildi. Ayrıca Tiflis Belediye Meclis Üyesi Juruli de Sarıkamış bölgesinde gerçekleştirdiği denetimler sırasında edindiği izlenimlerin Vaçnadze'nin tespitini doğrular nitelikte olduğunu ifade etti. Bu sebeple Sarıkamış'ta acilen önlem alınması gerekiyordu. Bu önlemlere dair çalışmalar askerî birlikler

tarafından yapılacaktı ancak Şehirler Birliği de malzeme temini için askerî birliklere destek verecekti. İlerleyen günlerde yetkili birimler tarafından yapılan tespitler, Sarıkamış'taki tifüs tehlikesinin çok acil bir biçimde ele alınması yönündeydi. Özel dezenfeksiyon birimlerinin çok hızlı bir biçimde Sarıkamış'taki çalışmalarına başlaması isteniyordu. Bu sebeple General Baratov, Kafkasya Şehirler Birliği Başkanına gönderdiği telgrafta özel dezenfeksiyon birimlerine duyulan ihtiyacın ehemmiyetinden bahsediyordu. Salgın öyle bir boyuta ulaşmıştı ki General Baratov bu durumu, *"yaklaşan yeni ve zorlu düşman"* olarak nitelendirmekteydi. Baratov, tifüs ve tifonun daha fazla yayılmasını önlemek ve askerlerin ve bölge halkının sağlığını korumak için Sarıkamış'a iki dezenfeksiyon ekibi gönderilmesini istiyordu. General Baratov'un bu telgrafından kısa süre sonra Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya şubesi 10 tane dezenfeksiyon cihazı gönderdi. Ancak dezenfeksiyon için kullanılacak ilaç eksikliği hala giderilememişti. Bu sebeple Rusya Şehirler Birliği'ne bir telgraf gönderilerek destek istendi. Bununla birlikte, Sarıkamış'tan gönderilen hastalar Gori, Tiflis, Elisavetpol, Bakü ve Ekaterinodar'da bulunan, orduya ait revirler ile Şehirler Birliğine ait revirlerde tutuluyordu. Sarıkamış'tan getirilen yaralı ve hastalar vasıtasıyla bu şehirlerde tifüs ve tifo salgını başladığı anlatılıyordu. Bu salgın şayet Sarıkamış'ta önlenemezse etkisi söz konusu şehirlerdeki tüm personele ve nüfusa yayılabilirdi. Bu sebeple dezenfeksiyon için gerekli tıbbi malzemelerin acilen gönderilmesi talep ediliyordu. Böylelikle hastalık, kaynağında yok edilerek diğer şehirlere yayılması engellenebilirdi. Fakat salgın öyle bir boyuta ulaşmıştı ki böylesi bir önlem sadece Sarıkamış için bile tam anlamıyla çare olamayabilirdi. Bu sebeple, salgına anında müdahale için gerekli ekipman ve araçlara sahip deneyimli personelden oluşan bir dezenfeksiyon ekibinin derhal gönderilmesi talep edilmekteydi. Belirtilen şehirlerde bulaşıcı hastalıklarla ilgili departmanlar açılmış ve bulaşıcılık izole edilmişti. Aynı yöntemin Sarıkamış için de uygulanması ve acilen 1.000.000 rublenin bu hususta kullanılması maksadıyla gönderilmesi isteniyordu (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 58-60).

Kafkasya Cephesinin en kanlı savaşları şüphesiz ki savaşın ilk günlerinde Sarıkamış'ta gerçekleşmişti. Osmanlı Devleti'nin 3.

Ordusunun Sarıkamış'taki şehit sayısı 30.000 civarıydı. Rus tarafındaki durum da Türk tarafından farklı değildi. Rusların kaybı yaklaşık 27.000 civarıydı. Bu kayıpların büyük miktarı çatışmanın yanı sıra, soğuk ve salgın hastalık sebebiyleydi. Hafız Hakkı Paşa'nın 1915 yılının Şubat ayında tifüs hastalığına yenik düşerek hayatını kaybetmesi, cephedeki salgın hastalıkların boyutunu gözler önüne sermekteydi. Aynı günlerde Rus tarafı da salgın hastalıklara karşı amansız bir mücadele içindeydi. Gönderilen raporlar, Rusya'nın salgın hastalıklarla mücadele konusunda ciddi bir savaş verdiğini anlatmaktaydı (McMeikin, 2019: 165).

Sarıkamış ve çevresinde yayılan salgın hastalıklar Rus askerî yetkililerini ve Rusya Şehirler Birliği'ni korkutacak seviyeye ulaşmıştı. Bu sebeple Sarıkamış Harekâtı sırasında ele geçirilen esirler için ayrı bir prosedür uygulama kararı alındı. Ruslar, Ermeni mülteciler arasında ortaya çıkan salgınla mücadele ettiği gibi Türk esirlerin tutulduğu kışlalarda da salgın hastalıkların baş göstermemesi için bazı önlemler aldı. Ele geçirilen Türkler, barındıkları kışlalarda kendilerine ayrılan bölümlerin dışındaki alanlara kesinlikle alınmayacaktı. Karantinaya benzer bir biçimde bu bölümlerde tutulan Türk savaş esirleri arasında sağlıklı olanlar ile bulaşıcı olmayan hastalığı olanlar diğerlerinden ayrılacak ve yeni binalara nakledilecekti. Geri kalan hastalar ise doktor tarafından muayene edildikten sonra kendileri için özel olarak donatılmış bir hastane odasına yerleştirilecekti. Söz konusu kışlalar bu şekilde boşaltıldıktan sonra tamamen dezenfekte edilmek üzere müfreze doktorunun talimatı doğrultusunda dezenfeksiyon müfrezelerinden birine teslim edilecekti. Dezenfeksiyon eksiksiz bir biçimde yapıldıktan ve doktorlar tarafından teftiş edildikten sonra tekrar kullanıma izin verilecekti. Ayrıca savaş bölgelerindeki sıhhi önlemlerin alınması konusunda Kars bölgesi sivil idaresiyle iletişime geçilecek ve askerî departman, ihtiyaç olduğu takdirde Sarıkamış'ta bulunan depolardaki çalışma aletlerini kullanıma sunacaktı. Rusya Şehirler Birliği, kendisinden talep edildiği takdirde sıhhi işler yapacak yerel vatandaşlara deri eldiven, kireç, koruyucu kıyafet ve malzemeleri temin edecekti. Ayrıca, Sarıkamış ve çevresindeki yaralı memurları istasyona nakletmek için gerekli arabalar kullanıma hazır hale getirilecekti (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 57-58).

Rus yetkililer, esir düşen Müslümanlarla ilgili karantina ve tedavi gibi önlemler alıyor olsa da Osmanlı Devleti'ne ait raporlar Müslüman esirlerin içinde bulunduğu insanlık dışı vaziyeti özetlemekteydi. 6 Mart 1915 ve 21 Mart 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretinden ve Osmanlı Ordusu Başkumandanlığından Hariciye Nezareti'ne gönderilen raporlarda, Ruslar ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan bölgelerinde öldürülen Müslüman erkeklerin sayısının 30.000'i bulduğu belirtiliyordu. Kadın ve çocuklar dağlarda perişan haldeydi. Rusların ele geçirdiği çok sayıdaki Müslüman esire iyi muamele etmesi hususunda İtalya ve diğer tarafsız devletlere müracaat edilmesi istenmekteydi (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1994: 20-22). General Yudenic, kendi günlüklerinde de Türk esirlerle ilgili benzer tespitlerde bulunmaktaydı. Yudenic'in ifade ettiğine göre Sarıkamış Harekâtı neticesinde Ruslara esir düşen Türk askeri 20.000 civarındaydı. Götürüldükleri esir kamplarında tedavileri yapılmıyor ve çok kötü şartlarda tutuluyorlardı. Yetersiz tedavi ve bakım nedeniyle Türk esirlerin büyük bir kısmı kamplarda hayatını kaybetmişti (Öğün, 2019: 472-473).

Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması konularında Ermeni din adamları da görev almaktaydı. Rus yetkililer, Ermeni papazlarla sürekli irtibat halindeydi. Rusya'daki Duma üyesi Papadjanov, Ermeni din adamlarından gelen yardım taleplerine istinaden İmereti Piskoposu Mesrop Ter Movsisyan'a 12 Ekim 1915 tarihinde gönderdiği telgrafta, İmereti Piskoposluğu himayesindeki Ermeni mültecilere yardım çerçevesinde Rus devleti tarafından gönderilen nakdi yardımı bildirmekteydi. Papadjanov aynı telgrafı Tiflis Belediye Başkanı Hatisov'a ve Tiflis'te bulunan Ermeni Ulusal Komitesi yöneticisi Arutyunyan'a da göndermişti. Papadjanov'un ilettiği bilgiye göre Rusya, Ermeni mültecilerin giyim ihtiyaçlarının karşılanması için Tiflis'teki Kafkasya Genel Valiliğine yarım milyon ruble aktarmıştı. Ayrıca, 1 milyonu peşin olmak üzere 1,5 milyon ruble daha birkaç gün sonra transfer edilecekti. Bu yardımın yarım milyonu mültecilerin bakımında kullanılacaktı. Papadjanov, mültecilerin barınma sorunu hakkında Movsisyan'a, barakalar şeklinde barınma kışmaları kurmanın mümkün olup olmayacağını sormaktaydı. Çünkü geriye kalan 1

milyon rublenin barınma için kullanılması düşünülüyordu ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 863).

Rusya, Anadolu'dan Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin sağlık, barınma, gıda gibi ihtiyaçlarını gidermeye çalışırken aynı zamanda Ermeni gönüllülerden oluşacak askerî birlikler kurmak için çalışmalar yürütmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil oluşundan sonraki 12 aylık sürede Kafkasya'ya göç eden Ermeni sayısı 200.000'i bulmuştu. Askerî birliklerden firar ederek Rus saflarına katılan Ermenilerin sadece 50.000'i Erzurum Garnizonundan firar edenlerdi. Bu ciddi bir rakamdı. Aralarında sağlık sorunları olan ve salgın hastalığa yakalanmış önemli miktarda Ermeni bulunmaktaydı. Özellikle General Yudenich tarafından planlanan Ermeni gönüllü birlikleri oluşturma fikri, çok yüksek sayıdaki mültecinin Rus tarafına geçmesiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Bu duruma en iyi örnek salgın hastalıklar konusunda Rusya'nın içinde bulunduğu zor durumu ortaya koyan resmî raporlar ve yazışmalardı (McMeikin, 2023: 183). Ermenilerin Rusya'ya olan bağlılığı Kafkasya Cephesindeki ilk çatışmalarla birlikte somut bir hal almaya başladı. Rusça yayın yapan Kavkazskoe Slovo gazetesi, Rus birliklerinin Beyazıt'a girmesiyle birlikte buradaki Ermenilerin Rus askerlerini çan sesleriyle karşıladığını bildiriyordu. Bölgede yaşayan Ermeniler Rus Çarına teşekkür ederek, Rus askerlerine yiyecek veriyordu. Rus gazetelerinin verdiği birçok haberde Rus birliklerinin Türk sınırından içeri girmesiyle birlikte bölgede yaşayan Ermenilerin Rusları sevinç gösterileriyle karşıladıkları anlatılıyordu (Ekşi, 2022: 127-128).

Esasında Birinci Dünya Savaşı başlamadan evvel özellikle Osmanlı Devleti'ni tanıyan bazı Rus yetkililer tarafından kaleme alınan raporlarda Kafkasya'nın Rusya için faydadan çok zarar getireceğine dair yorumlar yapılmaktaydı. Rize'deki Rusya Konsolos Yardımcısı V. Maevskiy 12 Ocak 1914 tarihinde Kafkasya Askerî Bölge Karargahına gönderdiği raporunda Rusya'nın Kafkasya bölgesinde genişlemesinin Rusya'nın gücünün zayıflamasına neden olacağını belirtmekteydi. Sadece salgın hastalıklar konusunda içine düştüğü zor durum göz önüne alındığında, Maevskiy'nin tespitinin doğruluğu anlaşılmaktadır. Kafkasya askerî bölgesindeki Rus yetkililer, salgın hastalıklarla

mücadelede ağır maddi zorlukla birlikte yeterli personelden dahi mahrumdu (Bashanov vd., 2013: 265-266). Türk tarafında da durum farklı değildi. Ruslar, Türk birliklerinin içinde bulunduğu zorlu şartlardan haberdardı. Ruslar, bölgeyi esir alan salgın hastalığın Osmanlı askerlerini yorgun ve zayıf düşürdüğünü anlatıyordu. Hastanelerin yetersiz, yolların kötü oluşu ve araçların bulunmaması hasta ve yaralı askerlerin tedavi için başka şehirlere naklini neredeyse imkânsız kılıyordu (Sadık, 2019: 286).

Salgın hastalıklarla mücadele konusunda Rusya'nın başarısızlığının bir diğer nedeni, mülteciler arasında yayılan hastalıklarla mücadele etmek için yeterli sayıda doktorun mevcut olmayıştı. Bu soruna çözüm yolları arayan Eçmiyazin Katogigosluğu, Rusya'da Duma üyesi olan Papadjanov'a bir öneride bulundu. Bu öneri 12 Şubat 1915 tarihinde Katogigosluk'ta Piskopos olan Bagrat tarafından bildirildi. Benzer bir başvuru 18 Aralık 1914 tarihinde Eçmiyazin Katogigosu Kevork tarafından da yapılmıştı. Aralarında Ermeni askerî doktorların da bulunduğu Kafkasya'dan sürgün edilen Ermeni savaş esirlerinin serbest bırakılması için Genel Vali aracılığıyla dilekçe verilmişti. Erivan vilayetinin bazı bölgelerindeki Ermeni mülteciler arasında tıbbi bakım eksikliği ve yeterli sayıda doktorun bulunmaması nedeniyle salgın hastalıkların yayıldığı ve mültecilerin ölüm oranlarının arttığı görülmekteydi. Bu sebeple Katogigosluk, esir olan Ermeni doktorların serbest bırakılmasını ve bu doktorların, Eçmiyazin Katogigosluğu himayesindeki Eçmiyazin Kardeş Yardımlaşma Komitesinin emrine verilmesini istemektedir ("Armyane v Pervoy Mirovoy Voyne", 2014: 64).

Bununla birlikte, her geçen gün endişe verici seviyelere ulaşan salgın hastalıkların önlenmesi ve hastalığa yakalananların gözetim altına alınması maksadıyla büyük kışlaların oluşturulmasına karar verildi. Bu kışlaların başlıcaları Tiflis'te inşa edilecekti. Çünkü Tiflis, Kafkasya'nın her bölgesinden gelen mülteciler sebebiyle salgına dair potansiyel bir şehir hâline gelmişti. Ayrıca şehir, yaralı ve hasta askerlerin de toplandığı bir merkez konumundaydı. Bu sebeple Kafkasya Şehirler Birliği 13 Ocak 1915 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda, Tiflis'te 1500 yataklı bir askerî hastane inşa edilmesine karar verdi. Hastanenin iki ayda tamamlanması planlansa da salgının boyutu düşünüldüğünde bu

sürenin çok uzun olduğu görüldü. Çünkü tifüs tehdidi ciddi boyutlardaydı ve çok daha acil tedbirlerin alınması gerekiyordu. Bu sebeple Bütün Rusya Şehirler Birliği; askerî departmanın da önerisiyle 20 Ocak 1915 tarihli toplantıda aldığı kararla, Şehir İcra Komisyonundan, revirlerden birinin 300 yataklı salgın hastanesi olarak hazır hale getirilmesini istedi. İnşaata devam eden 1500 yataklı askerî hastanenin yapımı tamamlanana kadar, tifüs hastaları bu 300 kişilik hastanede tedavi edilecekti (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 60-61).

Erivan ve Eçmiyazin'deki Ermenilerin durumu da farksız değildi. Gürcistan'ın İmereti şehrindeki Ermeni Piskopos Mesrop Ter Movsisyan tarafından 1915 yılında Rusya Devlet Duması üyeleri Papadjanov ve Adjemov'a, Erivan ve Eçmiyazin'deki Ermeni mültecilerin durumu hakkında bir mektup gönderildi. Piskopos Movsisyan bu mektubu kaleme alırken Ermeni Ulusal Bürosu Başkanı Harutyunyan'ın kendisine verdiği bilgileri de eklemişti. Mültecilerin Erivan'a gelişi azalmış olsa da devam ediyordu. Piskopos Bagrat'ın başkanlık ettiği Eçmiyazin Kardeş Yardımlaşma Komitesi, Ermeni Merkezi Komitesi ve Moskova Ermeni Komitesi'nin tüm çabalarına rağmen Eçmiyazin'de 35.000'in üzerinde, Erivan'da ise 20.000 civarı mülteci bulunmaktaydı. Mülteciler zor şartlar altındaydı. Yeterli ekmek, sıcak yemek, tıbbi bakım ya da yardım işlerinde çalışacak nitelikli eleman yoktu. Eçmiyazin'de sadece 150 civarı işçi vardı. Mültecilerin büyük çoğunluğu hastaydı. Eçmiyazin ve Erivan'da 1.500'e yakın hastaya hizmet verilen çok sayıda hastane açılmıştı. Bununla birlikte, pek çok ağır hasta, manastır binalarının çitlerinin yakınında, avlularda, manastır yakınındaki ormanda ve sokaklarda dizanteri hastası olarak yatıyordu. Raporda anlatılana göre ölüm oranı korkunç boyutlardaydı. Bir önceki gün 103 kişi önceki gün ise 80 kişi Eçmiyazin'de toprağa verilmişti. Şu ana kadar kimsesiz 3.500 çocuk, akademinin iki katlı binasına yerleştirilmişti. Odalar ve koridorlar aşırı kalabalıktı. Çocukların bir kısmı yerde yatıyordu. Yatak olmadığı gibi birçoğunun çarşafı dahi yoktu. Bu binadaki büyük bir odada 110 bebek tutulmaktaydı. Bebeklerin tamamı çıplak zeminde, üzerlerinde hiçbir giysi olmadan yatıyordu. Avludaki ağaçların altında, duvarın önünde, köşelerde, mültecilerin içinde bulunduğu zor durum gözlemlenebiliyordu. Çoğu hastaydı ve bazıları ölmüştü.

Manastırın girişinde bilinmeyen kişiler tarafından getirilen üç çocuk cesedi yatıyordu. Hastane için yer olmaması nedeniyle hastaların toplanması için manastırın yanındaki ormanda bir alan ayrılmıştı. 400 civarı hasta burada toplanmıştı. Hastalar açık havada ve yerde yatıyordu, yalnızca tıbbi bakım ve yiyecek alıyorlardı. Vagarşapat'ın görevli hanımları ve rahibeleri ile ziyaretçiler büyük bir telaşla elbiseler ve beyaz battaniyeler dikiyordu. Yine de çalışmalar yetersizdi. Moskova'dan gelen Rusya Şehirler Birliği temsilcisi Profesör Kişkin, yol boyunca mültecilerin durumunu öğrenmek ve onlara yardım organize etmek için Dilijan üzerinden giden rotayı izledi. Mülteciler Çubuklu köyüne ulaştı ve Profesör Kişkin ile beraberindekiler Eçmiyazin'de mültecilerle bir araya geldi. Erivan'dan sonra Ahtah'da sadece kuru ekmeğin satıldığı tek bir beslenme merkezi mevcuttu. Hemen her yerde tıbbi bakım eksikliği olan hasta insanlar vardı. Profesör Kişkin, Eçmiyazin'den Ağstafa'ya kadar tıbbi beslenme merkezlerinin ve çay dükkanlarının derhal açılmasını emretti. Yetkililerin emriyle mülteciler yaya olarak tahliye edilmekteydi. Harutyunyan bu emrin iptal edilmesini istemekteydi ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 868-869).

Tam da bu günlerde Taşnaklarla Rusya arasında bazı sürtüşmeler ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'ne karşı vücuda getirilen Rus-Ermeni iş birliğini sekteye uğratacak karşılıklı bir güvensizlik söz konusuydu. Çarlık Rusya İçişleri Bakan Yardımcısı Djunkovskiy, Genel Kurmay Başkanı Yanuşkeviç'e 29 Nisan 1915 tarihinde gönderdiği gizli raporunda, Tiflis'te bulunan Taşnaksutyun liderlerinin, Rusya'nın Ermenistan'a özerklik verilmeyeceği söylentilerini yaymaya başladığını bildirmekteydi. Bu söylentiler Rus ordusundaki Ermeniler arasında hızla yayıldı. Bu sebeple Rus ordusundan firarlar başladı. Bazıları hasta taklidi yapıyor, kimi kendi kendini yaralıyor ve bir kısmı da Türk ordusuna katılmak için firar ediyordu. 1915 yılının şubat ayında Tiflis'te yerel Ermeni komiteleri tarafından kongrede alınan kararlar Rusya ile Kafkasya Ermenileri arasındaki anlaşmazlığın boyutunu açıklar nitelikteydi. Kongrede, Ermenistan'ın özerkliğini elde etmek için Rus hükümetiyle yeni bir mücadeleye hazır olduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla Ermenilerin Rusya'ya karşı düşmanca

tutumunu bu kongrede açıkça dile getirilmiştir. Sonuç olarak kongre, Ermenilerin Rus hükümetine karşı tam bir güvensizlik içinde olduğunu göstermiştir. Hatta kongrede ateşli bir konuşma yapan Antranik, Ermenilere, ileride savaşmak zorunda kalacakları ve Türkiye'den daha tehlikeli bir düşmanları olabileceğini açıkça dile getirmişti. Rusya İçişleri Bakanlığı'nın raporunun sonunda Ermenilerin genel ruh hali Rusların gözünden şu şekilde özetlenmekteydi: *“Zorla özerklik elde etmek için Rusya'ya karşı şiddetle yürümeye hazırlanıyorlar, bu eylemin başarısı için Taşnaksutyun Partisi, Kafkas birliklerinde isyan zemini hazırlıyor”* denilmekteydi. Dolayısıyla 1915 yılının ortalarına doğru Rusya'nın Ermenilerle yürüttüğü iş birliği onarılamaz bir biçimde yara almıştı ve bu günlerde Kafkasya Cephesindeki Ermeniler arasındaki salgın hastalıklar tüm hızıyla can almaya devam ediyordu (Bayramol, 2022: 49-51).

Kafkasya Cephesinde savaşın ilerleyen günlerinde salgın hastalıklar birçok şehirde görülmeye başladı. Bakü Belediye Başkanı, Bütün Rusya Şehirler Birliğinin Kafkasya departmanı başkanına, şehirde tifüs salgınının başladığını ve salgının giderek arttığını bildirmekteydi. Bu sebeple şehirdeki revirlerden birinin bulaşıcı hastalıklar için hastaneye dönüştürülmesi hakkında bir telgraf gönderdi. Bakü'den sonra Elisavetpol, Gori, ve Ekaterinador'da da tifüs ortaya çıkmıştı. Bu gelişmelerle birlikte Kafkasya'daki askerî yetkililer, Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya departmanından Bakü'ye 600 ünite kan, Elisavetpol'a 40 ünite kan, Gori'ye 20 ünite kan, Karakilise'ye (Ağrı) 800 ünite kan gönderilmesini istedi. Ayrıca Tiflis'te 100 yataklı bir revirin ekipman tedarikinin acilen sağlanması da iletilen talepler arasındaydı (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 61).

Ermeni mültecilerin sağlık konularıyla ilgili çalışmalar oldukça yetersizdi. Bu sebeple bölgedeki gönüllüler yardım sağlamaya çalışıyordu. Bununla ilgili Şuşa Belediye Başkanı, Tiflis'teki Ermeni Başpiskoposu Mesrop'a ulaşarak, ihtiyaç duyulduğu takdirde evini revir olarak kullanıma sunmak istediğini bildirdi. 6 Ekim 1914 tarihinde gönderilen bu telgraf henüz savaşın başından itibaren Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin içinde bulunduğu zorlukları anlatması bakımından iyi bir örnekti (*“Armyane v Pervoy Mirovoy Voyne”*, 2014: 37).

Ermeni mülteciler arasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadelenin yetersiz kalmasının en önemli nedeni savaştan kaynaklı mali zorluklardı. Salgının mevcut olduğu şehirlerin yönetimleri bu sebeple Bütün Rusya Şehirler Birliğinden sürekli yardım talep etmekteydi. Erivan Şehir Duması 28 Ocak 1915 tarihinde yaptığı toplantıda tifüs salgınının önlenmesi için Bütün Rusya Şehirler Birliğinden 25.000 ruble yardım talep etme kararı aldı. Söz konusu talep bir dilekçe ile Rusya Şehirler Birliğinin Erivan şubesi başkanına iletildi. Dilekçede ayrıca salgın hastalıkların giderek tüm Kafkas şehirlerine yayıldığı ve bu konuyla ilgili olarak hükümet yetkililerine bilgi verilmesi talep edildi. Kafkasya'nın belirli bölgelerine yayılan ciddi enfeksiyon tehlikesi, salgınla mücadele için yeni önlemler gerektirmekteydi. Bu önlemler gecikmeden alınmalıydı. Fakat bu tür faaliyetlerin maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya'daki şubeleri üzerinde ciddi bir mali yük oluşturmaktaydı. Bu sebeple Kafkas Dairesi Başkanı, raporlar ve telgraflar aracılığıyla Bütün Rusya Şehirler Birliği Başkanını, yayılan salgın hakkında bilgilendirdi. Birliğin Kafkas Dairesi tarafından salgınlara karşı alınan önlemler hakkında bilgi verildi ve bu bilgiler çerçevesinde, salgının önlenmesi için şehirlerdeki şube bütçelerinin yetersiz olduğundan dolayı özel mali tahsislerin gerektiği ifade edildi. Bu konuyla ilgili son telgraf ise 31 Ocak 1915 tarihinde Bütün Rusya Şehirler Birliğinin Kafkasya Dairesi Başkanı tarafından Moskova'ya gönderildi. Daha önceki telgraflara ek olarak verilen bilgilere göre genel hastalıklar için Şehirler Birliğine tahsis edilen toplam 15.000 yatağın yaklaşık 13.000'i hazırды. Geri kalanı da birkaç gün içinde açılacaktı. Artık tüm çalışmalar, başta tifüs, tifo, tekrarlayan ateş ve dizanteri konusunda yoğunlaşmıştı. Hastanelerdeki tifüs endişe verici boyutlara ulaşmıştı Askerî yetkililerden Tiflis'te kurulacak 1.500 yataklı ve yine diğer şehirlerde kurulması planlanan 1500 yataklı, bulaşıcı hastalıklarla ilgili hastanelerin inşa edilebilmesi için maddi desteğe ihtiyaç bulunmaktaydı. Toplam 3000 yatak için yatak başına 350 ruble olmak üzere toplam 1 milyon 50 bin rubleye ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu yatakların ekipmanı için 300.000 rubleye ihtiyaç vardı. Ayrıca Karakilise'ye (Ağrı) bulaşıcı hastalıklarla ilgili 200 yataklı hastane yapılması da teklif edilmişti. Bu hastanenin inşaatı için 70.000 ruble ve yatak ekipmanı için

20.000 ruble gerekmekteydi. Toplam 3200 yatak kapasitesinde olacak hastaneler için hastane kurmak ve gerekli ekipmanlarla donatmak 1 milyon 440 bin rubleye mal olacaktı. Hastanedeki hastaların bakımı ise 3 ay için 384 bin rubleydi. Ayrıca Tiflis'te; inşaatı için 1 milyon 50 bin rubleye ihtiyaç duyulacak 3 bin yataklı bir dağıtım hastanesinin derhal inşa edilmesi ve donatılması da teklif edilmişti. Yatak ekipmanı için 300.000, 3 aylık bakım için 360.000 ruble gerekmekteydi. Bununla birlikte, yaklaşan yaz mevsimi göz önüne alındığında, Nisan ayında Tiflis ve Bakü'deki yaralı ve hastaların yüzde 60'ının kırsala taşınması planlanmaktaydı. Bu nakliyatın maliyeti tam olarak bilinmemekle birlikte, Rusya Şehirler Birliğinin, 15.000 yatağının 3 aylık gideri için 1.800.000 bin rubleye ihtiyacı olacaktı. 3 aylık revir işletmesi için bina, ekipman ve bakım dahil toplamda 5.334.000 bin ruble gerekmekteydi. Sarıkamış'a doğru yola çıkacak bir nakliye müfrezesi hazırды. Bu müfrezenin 150 çalışanı vardı. Müfrezenin 3 aylık masrafı 60.000 rubleydi. İkinci müfreme ise Malazgirt için hazırlanıyordu. Bu müfrezenin ekipman masrafı 60.000 rubleye mal olacaktı. Müfreme personelinin 3 aylık gideri 60.000 rubleydi. Nakliye işi için 3 ay boyunca 180.000 ruble gerekmekteydi. Kaynatılıp soğutulmuş su için kalıcı mobil dezenfeksiyon odalarına, ünitelere, cihazlara acil ihtiyaç vardı. Hastaların tedavisi için 400.000 rubleden fazla maliyeti olan banyolar ve dezenfeksiyon ekipmanları sipariş edilmişti. Böylece 3 aylık bütçenin tamamı 6.000.000 rubleyi buluyordu. Bununla birlikte 300 at satın alınmış ve 500 tane daha sipariş edilmişti. 200 tane iki tekerlekli sıhhiye aracı, 1000 tane sedye satın alınmıştı. 4 beslenme noktası ile 5 çay noktası vardı. Bunların aylık masrafı yaklaşık 20.000 rubleydi. Ordu araba vermediği için Şehirler Birliği 7 araba satın alıp Sarıkamış'a göndermişti. Ayrıca Sarıkamış'a 2 dezenfeksiyon ekibi ve çok sayıda dezenfektan ve ekipman gönderilmişti. Burada 4 mobil cihaza daha ihtiyaçları vardı. Sarıkamış ve Kağızman olmak üzere iki yöne hareket edilmişti. Bugüne kadar yapılanların karşılığında 2.000.000 ruble ödenek alınmıştı. Fakat şehirlerde yatak kurulumu, hastaların bakımı, ekipman alımı ve ulaşım için 2.000.000 rubleye daha ihtiyaç vardı. Netice itibarıyla, Kafkasya Şehirler Birliği'nin 8.000.000'a ihtiyacı vardı. Sarıkamış'ta 300 yataklı bir hastane açmak için bildirilen yeni taleple birlikte toplam ödeneğe ek

olarak 3 aylık masraf için 96.000 rubleye daha ihtiyaç olacaktı (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 62-64).

Ermeni gönüllü birliklerine mensup askerler ve Ermeni mülteciler arasındaki salgın hastalıkların önlenemez seviyelere ulaştığı 1915 yılında Rusya ile Ermeniler arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Rus yetkililerin kaleme aldığı raporlar bu hususu doğrulamaktaydı. Tiflis Jandarma İdaresi Müdürü'nün 1915 yılının Aralık ayında Kafkasya Genel Valisinin sivil işlerden sorumlu yardımcısına hitaben yazdığı rapor, Rus resmî makamlarının Ermeni gönüllü birlikleriyle yaşadığı sorunları dile getirmekteydi. Raporda özellikle Rus ordularının 1915 yılı Ağustos ayında Van'ı terk etmelerinin ardından, Ermeniler arasında Rusya'ya karşı hoşnutsuzluk başladığı tespitine yer verilmişti. Rusya karşıtı görüşler 12 Eylül 1915 tarihinde Taşnakların Tiflis'te yayımladıkları Horizon gazetesinde ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımladıkları Ayrenik gazetesinde de dile getirilmişti. Bu gelişmelerin yaşanmasıyla birlikte Rusya, Ermeni göçmenler ile ilgili bazı önlemler almaya karar verdi. Türkiye'den Kafkasya'daki Rus bölgelerine göç eden Ermenilerin Tiflis ve çevrelerine girmesi yasaklandı. Ayrıca Iğdır ve Sürmeli'de yaşamalarına da izin verilmedi. Hazırlanan bu kanunla birlikte Ermeni göçmenler Rus polisi tarafından bölgeden zorla çıkartıldı. Ayrıca, Tiflis Jandarma İdaresi Müdürü'nün kaleme aldığı raporunda, Taşnakların ciddi boyutta yolsuzluk yaptığı da belirtilmekteydi. Van'ın işgalinden sonra Van valisi ilan edilen Aram Manukyan, aldığı vergileri kendi zimmetine geçirmişti. Ermeni gönüllü birliklerinin kurulması maksadıyla Ermeni Ulusal Bürosu tarafından toplanan paraların büyük bir kısmı ise Taşnak yöneticilerinin kişisel harcamaları için kullanılmıştı. Rusya Şehirler Birliği'nin raporlarında ele alınan en önemli mesele maddi zorluklardı. Hastaların tedavi edilememesinin nedeni ödenek eksikliğiydi. Yapılan bağışların Taşnaklar ve Ermeni Ulusal Bürosu tarafından yolsuzluk yapılarak yok edilmesi, en başta salgın hastalıklarla mücadele eden Ermeni mültecilere zarar vermişti. Bununla birlikte Rusya Şehirler Birliği'nin raporunda, Ermeni mültecilerin Tiflis'ten tahliye edilmesi konusu ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştı. Tiflis Jandarma İdaresi Müdürü'nün raporunda da bu hususa değinilmiş ve çıkartılan bir kanunla Ermeni mültecilerin Tiflis'ten Ruslar

tarafından zor kullanılarak tahliye edildiği belirtilmişti. Ermenilerle Ruslar arasındaki iş birliğinin sekteye uğraması ve bu sebeple Ermenilerin Rusya'ya karşı şüpheyle yaklaşması, Kafkasya'daki Ermeni mültecilerin içinde bulunduğu zor durumu daha da kötüleştirmişti (Perinçek, 2015: 123-127).

Rusya'nın Ermenilerle iş birliğinin bozulmasıyla birlikte Ermeni gönüllü birlikleri başıbozuk bir biçimde Anadolu'da faaliyet göstermeye başladı. Müslümanların katledilmesiyle sonuçlanan bu eylemler Rusya Devlet Duması Milletvekili Yusuf Cafarov tarafından Rus Çarı'na bir rapor olarak bildirildi. Yusuf Cafarov aynı zamanda Rus Devlet Duması Kızıl Haç'ında yönetici olarak görev yapmıştı. Bu görevi vesilesiyle bulunduğu Kars ve Ardahan bölgelerinde, Ermenilerin Müslümanlara gerçekleştirdiği katliamlara bizzat şahit olmuştu. Bu katliamlar sadece Ardahan ve Kars bölgelerinde değil tüm güney Kafkasya'da devam etmekteydi. Rusya bu türden olayların önüne geçebilmek amacıyla Ermeni gönüllü birliklerini dağıtmak istediği gibi sivil Ermenilere verilen silahların da toplatılmasına karar verdi. Bu tarihlerde Ruslar artık Ermenilere ihtiyaçlarının kalmadığını ve yarardan çok zarar getirdiklerini düşünmekteydi (Sertçelik, 2015: 196-200). Bu olayların yaşanmaya başlandığı günlerde Rusya; Tiflis ve Bakü gibi Kafkasya'nın büyük şehirlerindeki yaralı ve hastaların %60'nın şehirlerden tahliye edilerek kırsala götürülmeleri kararını çoktan vermişti (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 63).

Sonuç

Emperyalist devletlerin yayılcı hedefleri doğrultusunda başlayan Birinci Dünya Savaşı'nın en stratejik cephelerinden olan Kafkasya Cephesi, Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya gibi iki büyük devletin dağılmasında rol alan en önemli faktörlerdendi.

Ordularının büyük bir kısmını Avrupa'daki cephelerde savaştıran Rusya, Kafkasya Cephesinin açılmasıyla birlikte bu cephelerdeki ordularının bir kısmını Kafkasya Cephesine kaydırmak zorunda kaldı. Kafkasya Cephesinin açılmasıyla birlikte, hâlihazırda Avrupa cephelerinde zorlanan Çarlık Rusya'nın savaştığı cepheler Avrupa'dan Kafkasya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanı kapsadı. Kafkasya Cephesinin açılışı, ekonomik zorluk

içinde olan Rusya'nın mali açıdan çökmenin eşiğine gelmesine sebep oldu.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte Anadolu'da yaşayan Ermeniler Rusya'nın desteğiyle ayrılıkçı faaliyetler yürütmeye başladı. Rusya ile iş birliği yapan Ermenilerin bir kısmı kendi isteğiyle Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göç etti. Göç edenlerin büyük bir çoğunluğu Rusya desteğinde kurulan Ermeni gönüllü birlikleri içinde yer aldı.

Kafkasya'ya göç eden Ermeni mülteciler arasında bir süre sonra salgın hastalıklar baş gösterdi. Çarlık Rusya bu salgınlarla mücadele etmek için çeşitli uygulamalar ve önlemler tertip etti. Bir taraftan Rus askerî birimleri diğer taraftan yardım kuruluşları vasıtasıyla yürütülen faaliyetler yeterli olmadı. Özellikle Sarıkamış Harekâtı neticesinde ortaya çıkan tifüs, tifo ve dizanteri salgını Kafkasya'nın hemen her yerine yayıldı. Tiflis ve Bakü gibi Kafkasya'nın büyük şehirlerinde karantina hastaneleri kurma çalışmaları başladı. Bu hastanelerin inşası ve gerekli malzemelerle donatılması için yüklü miktarda ödenek ihtiyacı ortaya çıktı. Üstelik yeterli sayıda personel de bulunamıyordu. Özellikle doktor sayısındaki eksiklik büyük bir sorundu. Mali açıdan zor durumda olan Çarlık Rusya, Kafkasya'daki salgın hastalıklarla mücadele konusunda başarı gösteremedi.

Ermenilerle Ruslar arasındaki iş birliğinin sekteye uğraması ve bu sebeple Ermenilerin Rusya'ya karşı şüpheyle yaklaşması, Kafkasya'daki Ermeni mültecilerin içinde bulunduğu zor durumu daha da kötüleştirdi. Taşnaklar ve Rusya arasındaki iş birliğinin sekteye uğradığı günlerde Rusya'da, Kafkasya Cephesinin faydadan çok zarar getirdiğine dair tartışmalar yapılmaya başladı. Ermeni gönüllü birliklerinin dağıtılmasının dahi konuşulduğu bu günlerde Rusya; Tiflis ve Bakü gibi Kafkasya'nın büyük şehirlerindeki hastanelerde ve kırsalalarda tutulan hasta ve yaralıların kırsal bölgelere taşınmasına karar verdi. Çünkü Rusya, salgının önlenmesi konusunda başarı gösteremedi. Bu başarısızlık nedeniyle salgın

hastalıklar, Kafkasya'nın büyük şehirlerinde görülmeye başladı. Bununla birlikte, Kafkasya Cephesinde Rusya tarafından ele geçirilen Türk esirler de salgın hastalıkların pençesindeydi. Çok sayıdaki Türk esir yeterli bakım ve tedavi alamadığı için hayatını kaybetti.

Sonuç itibarıyla Kafkasya Cephesinin açılması Rusya'nın birçok bakımdan zor durumda olan durumunu daha da zorlaştırdı. Askerî ve mali yükün artmasına neden olan Kafkasya Cephesindeki Osmanlı-Rus Savaşı her iki devletin parçalanıp yok olmasıyla neticelendi.

Kaynakça

Basılı Arşiv Belgeleri

Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov),
Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020.

--- Belge No: 668, s. 856-858. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 2100. Op. 1. D. 558. L. 391-393.

--- Belge No: 671, s. 860. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 2100. Op. 1. D. 582. L. 2.

--- Belge No: 675, s. 863. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 1300. Op. 1. D. 1606. L. 128.

--- Belge No: 680, s. 868-869. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 1300. Op. 1. D. 1606. L. 21-21.

Armyane v Pervoy Mirovoy Voynе 1914-1918, Glavny Redaktor: A. S. Vurabyan, Redaktsionno-İzdatelskiy Dom Rossiyskiy Pisatel, Moskva, 2014.

--- Belge No: 36, s. 64. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57, Op. 5, D. 90, L. 4.

--- Belge No: 3, s. 37. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 28, Op. 1, D. 113, L. 29.

Diğеr Kaynaklar

Всероссийский Союзъ Городовъ Краткий Отчетъ о Деятельности Кавказскаго Отдела. Всероссийский Союзъ Городовъ Помощи Больнымъ и Раненымъ Воинамъ. Съ Момента Возникновения по 1-е Феврала 1915 г, Выпускъ I, Тифлисъ, 1915.

Bashanov, M. ve Kemalоđlu, İ. (2013). Türkiye’de Ermeni Meselesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bayramol, E. (2022). “V. Kevork’tan Rusya’ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı’nda Eçmiyazin Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler”. Tarih Araştırmaları V. (Der.) A. Efe ve N.A. Berk. Ankara: Akademisyen Yayınevi.

- Çalık, R. ve Tepekaya, M. (2006). Birinci Dünya Savaşı esnasında Anadolu'daki salgın hastalıklar ve Ermeniler. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (16): 205-228.
- Ekşi, F.M. (2022). Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi 1914-1917 (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karal, E.Z. (2011). Osmanlı tarihi (Cilt 9). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- McCarthy, J. (2019). Türkler ve Ermeniler. (çev. F. Sarıkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- McMeikin, S. (2019). Osmanlı'da Son Fasil Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı. (çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- McMeikin, S. (2023). I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü. (çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tekir, S. (2021). Beyaz Harp. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). (1994). Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Öğün, T. (2019). "Sarıkamış Harekâtı", İslam Ansiklopedisi (Cilt Ek-2). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- Perinçek, M. (2015). Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sadık, R. (2019). Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı. SUTAD, (46): 279-302.
- Sertçelik, S. (2015). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923. Ankara: SRT Yayınları.